

Hana Hašková (2006) „Reprodukční plány a realita rané péče o děti.“ Pp. 51-72 in Alena Křížková (ed.) *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha: Sociologický ústav AV ČR: Sociologické Studie 06:14.

3. Reprodukční plány a realita rané péče o děti

Hana Hašková

V této kapitole se zabývám plánováním rodičovství a realizovanou péčí o nejmenší děti v české společnosti před i po roce 1989. Vycházím zejména z dat výzkumu Rodiče 2005, na jejichž analýze se zakládá tato publikace, a který šetřil 1998 rodičů žijících v ČR, kteří v roce 2005 pečovali o alespoň jedno nezaopatřené dítě mladší 19 let (0-18 let)¹. Data z tohoto aktuálního výzkumu dávám zároveň do kontextu dalších poznatků, jejichž zdroje jsou v textu specifikovány (jedná se zejména o data Českého statistického úřadu – ČSÚ a Ústavu zdravotnických informací a statistiky - ÚZIS).

Kapitola je členěna do několika částí, z nichž každá přináší odpověď na jednu z následujících otázek, souvisejících s plánováním a realizací rodičovství v ČR: 1. Kolik dětí chtějí mít české matky a otcové, kdy je chtějí mít, a které základní faktory ovlivňují jejich reprodukční plány i jejich naplnění? 2. Jakým způsobem se mění v české společnosti časování rodičovství a znamená nárůst mimomanželské plodnosti v české společnosti spíše zvyšující se podíl neúplných rodin, v nichž vyrůstají děti pouze s matkou, nebo spíše zvyšující se podíl úplných rodin nesezdaných partnerů (matky a otce), kteří vychovávají své děti společně v jedné domácnosti? 3. Jak vlastně vypadá péče o nejmenší děti? Kdo o ně jakým způsobem pečuje? A dochází v rámci této péče k nějakým změnám?

3.1. Reprodukční ideály, preference, plány a chování

Je všeobecně známým faktem, že lidé ve většině evropských zemí (Českou republiku nevyjímaje) preferují úplnou rodinu se dvěma dětmi², před rodinami neúplnými a rodinami s menším či větším počtem dětí. Stejně tak celoživotní bezdětnost preferuje ve většině evropských zemí pouze malý podíl mužů i žen (viz např. Rabušic 2004; Hašková 2006b).

Zároveň však platí, že dlouhodobé reprodukční ideály a preference jsou, nicméně slabým nástrojem pro predikci v budoucnu realizovaného reprodukčního chování (Billari, Philipov 2005; Testa, Toulemon 2005). Reflektují totiž internalizované normy, hodnoty a životní preference, které však nemusí být ve skutečnosti naplněny a realizovány, a to z důvodu kulturních, strukturálních nebo kulturně-strukturálních konfliktů (vyplývajících např. z dělby genderových rolí, nejistoty a diskriminace na trhu práce, bytové situace, situace v partnerství, apod.)³.

Navíc, ačkoliv existují faktory, které dlouhodobě ovlivňují reprodukční preference a plány mužů a žen, nejsou tyto individuální preference a plány statické, ale dynamicky se mění v závislosti na partnerské, věkové, pracovní, bytové, apod. situaci⁴.

¹ Více informací o výzkumu naleznete v úvodní kapitole této publikace.

² Úplnou rodinou s dětmi se rozumí rodina, která se skládá z manželského páru (nebo druha a družky) s dětmi. Případně může zahrnovat i další členy domácnosti, např. prarodiče. Čistou úplnou rodinou s dětmi se pak rozumí úplná rodina s dětmi, ale bez dalších případných členů. Neúplnou rodinou s dětmi se rozumí úplná rodina s dětmi bez jednoho z rodičů – buď matky nebo otce dětí. Čistou neúplnou rodinou s dětmi se rozumí čistá úplná rodina s dětmi bez matky nebo otce dětí.

³ K diskusi nad kulturními (hodnotovými) a strukturálními (socioekonomickými) příčinami současného poklesu plodnosti, nárůstu podílu bezdětných v populaci a odkládání rodičovství do pozdějšího věku v ČR, ale i v dalších evropských zemích viz např. Haškovou (Hašková 2006b), Sobotku (Sobotka 2004), Rabušice (Rabušic 2001) nebo Rychtaříkovou (Rychtaříková 2001).

⁴ Lepším nástrojem k predikci reprodukčního chování se tak ukazuje šetření krátkodobých reprodukčních plánů (např. přání ne/narození dítěte v horizontu tří let) kombinované s šetřením subjektivně vnímané

Mezi faktory, které ovlivňují reprodukční preference, plány i chování dlouhodobě, patří u žen zejména vzdělání. Více než dvoudětné rodiny totiž plánují i realizují ženy s vyšším vzděláním méně často než ženy s nižším vzděláním (Rodiče 2005). Kromě toho se specificky u vysokoškolaček objevuje také stabilně (mezigeneračně) vyšší podíl celoživotně bezdětných (Sčítání lidu, domů a bytů v ČR 1991 a 2001). Tato závislost reprodukčních plánů (ale i jejich realizace) na výši vzdělání u žen je většinou vysvětlována teorií nákladů příležitosti (Becker 1991). Ta vychází z předpokladu, že při současném nastavení genderových rolí, tím, kdo rodičovstvím na trhu práce ztrácí, je matka, nikoliv otec dětí. Proto ženy, které mohou ztratit při odchodu z pracovního trhu více (dosažený i budoucí příjem, investice pro dosažení aktuální i budoucí pracovní pozice, apod.), plánují i realizují rodiny menší. Podle Beckera (1991) jsou tak v případě dvoukariérových partnerství „náklady“ na děti vyšší než v ostatních partnerstvích, protože jeden z rodičů (v naprosté většině případů matka) přichází během péče o dítě o mzdu, kterou by pobírala, kdyby nebyla s dítětem doma, a také ztrácí čas, který by mohla věnovat rozvíjení své kariéry a z ní plynoucí budoucí mzdy. Péče o malé děti totiž vede ke stagnaci jak profesního růstu, tak mzdy. Kromě toho jsou rodiny vzdělanějších rodičů většinou „bohatší“ (socioekonomicky výše postavené a kapitálově více vybavené) než rodiny rodičů s nižším vzděláním a fakt, že mají „bohatší“ rodiny méně dětí než rodiny „chudší“, vysvětlují mikroekonomické teorie spotřebitelského chování tím, že se zvyšujícím důchodem domácnosti se zvyšuje i poptávka po „kvalitě“ dítěte, takže mají „bohatší“ rodiny sice méně dětí, ale více do nich investují. Zahrneme-li pak do úvahy i faktor časování rodičovství, je zřejmé, že s dosažením vyššího vzdělání je spjat také relativně pozdější vstup na trh práce (a tak i později dosažená ekonomická nezávislost). Kromě toho mají ženy s vyšším vzděláním větší ambice na pracovním trhu a častěji jsou zapojeny do referenčních skupin, v nichž je rodičovství v pozdějším věku nejen více akceptováno, ale také realizováno. Tyto faktory tedy přispívají k plánování menších rodin a pozdějšímu zahájení rodičovství, zejména u vysokoškolaček. Ty zahajují rodičovství signifikantně později než ženy s nižším vzděláním, a to i přes všeobecně narůstající věk prvorodiček (a to nejen reálný, ale i preferovaný) ve všech vzdělanostních skupinách žen (Rodiče 2005; Naše Společnost 2004/duben; Sčítání lidu, domů a bytů v ČR 1991 a 2001).

Tabulka 1: Podíl bezdětných žen podle věku a vzdělání v roce 1991 a 2001 (v %)

věk	1991				2001			
	základní	bez maturity	s maturitou	univerzitní	základní	bez maturity	s maturitou	univerzitní
20	48.3	58.8	81.0	-	62.7	80.5	97.1	-
25	16.1	14.3	22.5	48.8	20.9	31.5	59.5	89.8
30	10.1	6.4	8.8	16.9	11.1	8.1	13.8	31.1
35	6.2	4.2	5.9	10.9	7.0	4.5	5.9	11.8
40	5.5	3.7	5.2	9.9	6.6	3.5	4.6	7.4
45	5.9	4.2	6.0	10.0	4.6	3.2	4.2	7.9
50	6.0	4.9	7.7	11.4	4.3	2.9	4.5	8.8

Zdroj: Sčítání lidu, domů a bytů v ČR 1991 a 2001 In Šalamounová, Nývlt (2004).

pravděpodobnosti realizace těchto krátkodobých reprodukčních plánů (např. pravděpodobnost ne/narození dítěte v horizontu tří let). I na tento nástroj pro predikci reprodukčního chování je však nutno nahlížet kriticky. Míra jeho spolehlivosti je totiž velmi silně závislá na takových strukturálních faktorech, jako je výše vzdělání. Lidé s vyšším vzděláním dokáží odhadnout pravděpodobnost ne/narození dítěte ve svém životě v krátkodobém horizontu statisticky významně lépe než lidé s nižším vzděláním (Testa, Toulemon 2005).

V našem výzkumu Rodiče 2005 jsme však měli k dispozici pouze otázku na to, kolik chce mít respondent/ka dětí celkem.

Dalším z významných faktorů, které dlouhodobě ovlivňují reprodukční preference, plány i chování žen (ale i mužů) je velikost místa bydliště. Ta má k plánovanému počtu dětí i k realizaci rodičovství negativní vztah i při odečtení vlivu vzdělání, partnerské situace, rodinného stavu a věku při zakládání rodiny⁵ (Rodiče 2005; Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001). Zdá se tedy, že k velikosti místa bydliště se pojí různé životní styly, z nichž některé jsou více a jiné méně kompatibilní s rodičovstvím.

Z faktorů závislých na životním cyklu je pro plánování i realizaci rodičovství důležitý zejména aktuální věk žen (i mužů). S rostoucím věkem jednoznačně klesá podíl těch, kteří plánují v budoucnu zakládat nebo rozšiřovat svou rodinu (Rodiče 2005, Hašková 2007 – v tisku). Často je tomu tak z prostého důvodu již zrealizovaných (naplněných) reprodukčních plánů. Se stoupajícím věkem však dochází také ke změnám reprodukčních plánů a odstoupení od těch dřívějších, a to ať už z důvodů čistě biologických, kulturně-sociálně-ekonomických nebo kombinací obou⁶.

Stejně tak důležitým faktorem ovlivňujícím reprodukční plány i chování mužů i žen je jejich aktuální partnerská situace. Z výzkumu Rodiče 2005 totiž plyne, že pro otce i matky (a to i ty s méně než dvěma dětmi) platí, že pokud žijí bez partnera, ambice na přivedení na svět dalšího dítěte se u nich snižují. Také data ze Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001 potvrzují, že vdané ženy mají v průměru více dětí než ostatní ženy ve stejných věkových skupinách, a zároveň že svobodné nebo rozvedené (v nesezdaném soužití s partnerem) kohabitující ženy mají více dětí než svobodné a rozvedené ženy ve stejných věkových skupinách, žijící bez partnera⁷.

Vzhledem k tomu, že se zdá být pravděpodobné, že v případě neúplných rodin se může na situaci menších ambic na realizaci větších rodin podílet i jejich horší ekonomická situace, testovala jsem na datech z výzkumu Rodiče 2005 také tento předpoklad. Výsledky analýzy sice potvrdily pozitivní vliv stupně příjmové kategorie domácnosti na rodičovské plány, nicméně ten se ukázal být nakonec statisticky nevýznamný, jestliže do analýzy vstoupily další faktory, zejména věk nejmladšího dítěte.

Z výše uvedeného plyne, že ačkoliv reprodukčním ideálem zůstává v české společnosti dvoudětná úplná rodina, liší se individuální reprodukční preference, plány i chování v závislosti na faktorech, které diferencují nejen mezi různými skupinami populace, ale také v rámci životního a rodinného cyklu jednotlivých mužů a žen. Realizovaná reprodukce má pak různé podoby, z nichž některé nabývají v současné době na intenzitě.

3.2. Aktuální změny v rodičovství, aneb kdo stojí v čele českých rodin s nezaopatřenými dětmi

Co se aktuálních změn v reprodukčním chování české populace týče, často je diskutováno zejména již zmiňované zakládání rodin v pozdějším věku (timing), a to jak u mužů, tak i žen. V současnosti totiž přivádí na svět svého prvního potomka již téměř 30% žen po svých 30.

⁵ Ve větších městech je totiž vyšší koncentrace a) lidí s vyšším vzděláním, b) svobodných a rozvedených žen a c) lidí, kteří se stávají rodiči v relativně pozdějším věku. Například v Praze je ve věkové kategorii 25-29 let ještě 45% žen bezdětných a zároveň je v tomto městě nejčastější věkovou kategorií rodiček kategorie 35 a více let (Sčítání lidu, domů a bytů v ČR in ČSÚ 2003b; ÚZIS 2005: 48).

⁶ K diskusi o ne/dobrovolnosti bezdětnosti a reprodukčních ideálech, preferencích a plánech viz Haškovou (Hašková 2006a).

⁷ Například ve věkové skupině 30-34 let byla podle Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001 mezi všemi svobodnými ženami více než polovina bezdětných a necelá čtvrtina matek s jedním dítětem, zatímco mezi svobodnými ženami kohabitujícími se svým partnerem ve faktickém manželství (nesezdaném soužití) bylo pouze 15% bezdětných, polovina matek s jedním dítětem a téměř čtvrtina žen s dvoudětnou rodinou. Mezi jednou vdanými ženami této věkové skupiny pak byla bezdětná pouze 4% z nich, zatímco téměř čtvrtina měla jedno dítě, polovina dvě děti a necelá pětina tři děti. Zbytky do 100% tvořily vždy vícedětné rodiny (pro výpočty byla použita data ze Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001 publikovaná v ČSÚ 2003a,b).

narozeninách a průměrný věk prvorodiček přesáhl v roce 2004 26 let, resp. průměrný věk rodiček přesáhl v daném roce 28 let⁸ (ČSÚ 2006). Přesto v porovnání se západoevropskými zeměmi zůstávají v ČR (a ostatních zemích bývalého východoevropského bloku) zatím stále ještě relativně nízké hodnoty měr plodnosti dětí narozených v prvním pořadí ve vyšším věku matky (což je možné vysvětlit aktuálně probíhajícími odkládáním narození prvního dítěte), ale současně i relativně vyšší hodnoty měr plodnosti dětí narozených v nižším věku matky.

Naopak ve struktuře narozených podle pořadí se ČR podle Šalamounové (2006) nijak významně neliší ani od zemí na západ ani na východ od našich hranic. Podle ČSÚ (2000a) byl zaznamenán po roce 1989 jak pokles narození dětí prvního pořadí, tak i dětí narozených v dalším pořadí. Při srovnání se situací na začátku 90. let však došlo ke zvětšení intervalu mezi narozením prvního a druhého dítěte (spacing), a to z méně než 4 let v roce 1993 na více než 5 let v roce 2000. V této době mírně narostl i interval mezi narozením druhého a třetího dítěte, zatímco chování žen, které mají více než 3 děti, se v tomto ohledu (spacing) nezměnilo (ČSÚ 2000a). Časování porodů, a to nejen ve smyslu „timingu“, ale i „spacingu“, se tedy (u dříve v daném ohledu relativně homogenní české populace) diverzifikuje, a to (mimo jiné) také v závislosti na výše uvedených faktorech (např. podle dosaženého vzdělání, velikosti místa bydliště, partnerské situace, apod.). Na jedné straně se zde totiž vyděluje skupina žen, která stále ještě vstupuje do rodičovství v relativně nízkém věku, a na straně druhé skupina žen, které odkládají narození svého prvního dítěte až do doby po dosažení 30. roku svého života.

Další významnou probíhající změnou, co se reprodukčního chování týče, je rychlý nárůst podílu dětí, které se rodí mimo manželský svazek. I přesto se však v České republice rodí stále ještě většina dětí manželským párům. Zatímco se však před rokem 1989 mimo manželství narodilo méně než 10% dětí, v roce 2005 se narodila mimo manželský svazek již téměř třetina dětí (32% ze všech živě narozených). Většina z nich se přitom narodila matkám svobodným, zbytek pak matkám rozvedeným, případně ovdovělým (ČSÚ 2006).

Neznamená to však, že všechny tyto děti, které se narodily nevdaným⁹ ženám, vyrůstají s pouze jedním rodičem – matkou, která dítě porodila. Předpokládá se, že příčinou hodnotové změny poklesu důležitosti sňatku a manželství, vyrůstá část těchto dětí v rodinách nesezdaných partnerů, kteří spolu fakticky žijí „jako manželé“, ale bez oddacího listu.

Je tomu tak ale doopravdy? Vyrůstají děti narozené v ČR na přelomu 20. a 21. tisíciletí nevdaným ženám skutečně se dvěma rodiči? Nebo dochází spíše k rapidnímu nárůstu podílu matek samoživitelek mezi českými matkami a tedy i rychlému nárůstu dětí vychovávaných bez otce v neúplných rodinách?

Mezi odbornou veřejností panuje v daném ohledu stále nejistota, zda-li nárůst dětí narozených mimo manželství v devadesátých letech znamená spíše přibližování se české populace „západnímu modelu rodiny“ (zahrnujícímu mimo jiné i dlouhodobou partnerskou kohabitaci bez manželství) nebo nárůst neúplných rodin s malými dětmi).

Abychom se mohly odpovědi na tuto otázku alespoň přiblížit, podívejme se nejdříve na populaci všech českých matek ve výzkumu Rodiče 2005, tedy matek vychovávajících v současné době alespoň jedno nezaopatřené dítě mladší 19 let.

Do analýzy vstoupily všechny respondentky z našeho výzkumu (1165 respondentek). Vzhledem k tomu, že všechny se staraly alespoň o jedno dítě mladší 19 let, „musely“ je porodit v letech 1987 – 2005, tedy v době, v níž došlo k rychlému růstu podílu dětí narozených nevdaným matkám na celkovém počtu narozených dětí. Téměř 40% těchto žen porodilo své nejmladší dítě v prvním desetiletí 21. století, polovina v průběhu 90. let 20. století, a poslední desetina žen v letech 1987-1989.

⁸ V roce 2004 připadala více než polovina porodů na prvorodičky, více než třetina porodů na druhorodičky a zbytek na ženy se dvěma nebo více dětmi (ÚZIS 2005).

⁹ Tedy svobodným, rozvedeným či ovdovělým ženám.

Většina matek z výzkumu Rodiče 2005 je vdaná a žije se svým partnerem a dítětem (dětmi) ve společné domácnosti. Tato situace odpovídá údajům ze Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001, podle nichž se na celkovém počtu rodin se závislymi dětmi podílí neúplné rodiny z 24%¹⁰. Většinu neúplných rodin se závislymi dětmi přitom vedou ženy (88%). Z toho důvodu stojí v čele neúplných rodin se závislymi dětmi pouze 4% ze všech otců, kteří žijí v rodinných domácnostech se závislymi dětmi, zatímco mezi matkami, které žijí v rodinných domácnostech se závislymi dětmi stojí v čele neúplných rodin celých 22% z nich! (výpočet z dat ČSÚ 2003b: 31-32)

Co se rodinného stavu a soužití s partnerem týče, ukazují data z výzkumu Rodiče 2005, že je populace matek jednoznačně diferencovaná podle vzdělání. Matky s vyšším vzděláním žijí se svým partnerem a také v manželství častěji než matky s nižším vzděláním. Nutno však upozornit na fakt, že celkový podíl žen, žijících bez partnera může být ve všech dotazníkových šetřeních (ale i ve Sčítání lidu, domů a bytů v ČR) do určité míry nadhodnocen, a to sice z důvodu „nesprávné“ odpovědi matek žijících s partnerem ve faktickém manželství, které mohou mít obavu o zneužití informace o soužití s partnerem takovým způsobem, který by mohl vést k případnému snížení jejich sociálních příjmů. S tímto vědomím je potřeba číst i následující řádky.

Pokud žije matka s dítětem (dětmi) bez partnera, pak je většinou rozvedená (Rodiče 2005). Výzkum Rodiče 2005 však ukázal, že u matek s nižším vzděláním ustupuje (i když stále ještě převládající) dominance rozvedených matek mezi matkami bez partnera ve „prospěch“ svobodných matek. Obdobný trend vykazují i data Mikrocensu ČSÚ z roku 2002, v nichž byla mezi „přednosty“ čistých neúplných rodin s dětmi¹¹ se základním vzděláním a vyučením celá čtvrtina svobodných a 63% rozvedených „přednostů“, zatímco mezi „přednosty“ s maturitou nebo vysokoškolským diplomem bylo 13% svobodných a téměř tři čtvrtiny rozvedených „přednostů“ (ČSÚ 2004: 49).

Jak již bylo uvedeno, nikoliv všechny rozvedené, ovdovělé a svobodné matky však vychovávají své dítě (dětí) bez partnera. Počet s partnerem kohabituujících matek, které se starají o nezaopatřené dítě však není podle dat ze Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001 příliš velký. Podle nich se na celkovém počtu rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí matka dítěte (dětí)¹², podílí faktická manželství s nezaopatřenými dětmi pouze ze 4% a neúplné rodiny s nezaopatřenými dětmi z 22%. Zbýlé zhruba ¾ rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí matka dítěte (dětí), tvoří manželské rodinné domácnosti s nezaopatřenými dětmi. Na celkovém počtu nemanželských rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí matka dítěte (dětí), se pak faktická manželství podílí z 15% a zbytek tvoří neúplné rodiny v čele s matkou dítěte (dětí) (výpočty podle dat ČSÚ 2003b: 211-213)¹³.

Zaměříme-li se pouze na skupinu rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi¹⁴, v nichž je matka méně než 25 let, pak tvoří neúplné rodiny celých 35% z nich a faktická manželství 8% z nich. Z celkového počtu nemanželských rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí matka (méně než 25 let) dítěte (dětí), tvoří faktická manželství 19%. Zaměříme-li se na rodinné domácnosti s nezaopatřenými dětmi, v nichž je

¹⁰ V souboru Rodiče 2005 je to 23%.

¹¹ „Přednostou“ v neúplné rodině se rozumí rodič – buď matka nebo otec – zkrátka ten, který v domácnosti s dětmi žije, jelikož z definice neúplné rodiny plyne, že je v této domácnosti rodičem dětí jediným.

¹² Vyloučeny jsou zde tudíž neúplné rodiny s nezaopatřenými dětmi, v jejichž čele stojí otec dítěte (dětí).

¹³ Na celkovém počtu cenových rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí otec dětí, se podílí neúplné rodiny v čele s otcem dítěte (dětí) z pouhých 4% a faktická manželství z 5%. V ostatních cenových rodinných domácnostech s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí otec dětí, vychovávají otcové své děti v manželství (výpočty podle dat ČSÚ 2003b: 211-213).

¹⁴ Jedná se tedy o domácnosti s nezaopatřenými dětmi, v nichž žijí rodiče dětí buď v manželství nebo v nesezdaném soužití, nebo se jedná o rodinu neúplnou, v níž je přítomen pouze jeden z rodičů dítěte (dětí).

matce 25-29 let, pak se na nich podílí neúplné rodiny z 23% a faktická manželství z 5%. Celkově se faktická manželství podílí na počtu nemanželských rodinných domácností s nezaopatřenými dětmi, v nichž nechybí matka (25-29 let) dítěte (dětí), z 16% (výpočty podle dat ČSÚ 2003b: 211-213). Lze shrnout, že mladší matky s nezaopatřenými dětmi žijí v současnosti v české společnosti relativně častěji než matky staršího věku jak v neúplných rodinách, tak i v nesezdaném soužití. Zároveň však platí, že s výjimkou matek 15-19 letých zůstává manželství nejčastější formou rodinného soužití matek s nezaopatřenými dětmi.

Tabulka 2: Cenzové rodinné domácnosti s nezaopatřenými dětmi podle věku matky a druhu cenzové domácnosti

věk matky	úplné rodiny				neúplné rodiny		celkem	
	manželství		kohabitace		abs. počet	řádk. %	abs. počet	řádk. %
	abs. počet	řádk. %	abs. počet	řádk. %				
15-19	1 003	24.5	655	16.0	2 434	59.5	4 092	100.0
20-24	46 537	58.3	6 324	7.9	26 911	33.8	79 772	100.0
25-29	184 409	72.2	11 585	4.5	59 615	23.3	255 609	100.0
30-34	216 405	75.8	10 955	3.8	58 193	20.4	285 553	100.0
35-39	230 656	77.3	9 586	3.2	58 239	19.5	298 481	100.0
40-44	182 687	78.3	6 431	2.8	44 097	18.9	233 215	100.0
45+	177 528	75.8	5 872	2.5	50 947	21.7	234 347	100.0
nezjištěn	126	67.7	11	5.9	49	26.4	186	100.0
celkem	1 039 351	74.7	51 419	3.7	300 485	21.6	1 391 255	100.0

Zdroj: Tabulka vytvořena autorkou na základě dat ze Sčítání lidu, domů a bytů v ČR v roce 2001 publikovaných v ČSÚ 2003b.

Poznámka: V tabulce nejsou zahrnuty cenzové rodinné domácnosti s nezaopatřenými dětmi, jejichž součástí není matka dětí, tzn. v tabulce nejsou zahrnuty neúplné rodiny s nezaopatřenými dětmi, v jejichž čele stojí otec dětí. Zvýrazněny jsou věkové skupiny, které se vyznačují zvýšeným podílem manželství, nesezdaných soužití nebo neúplných rodin s nezaopatřenými dětmi na celkovém počtu manželství, nesezdaných soužití nebo neúplných rodin s nezaopatřenými dětmi.

K největšímu nárůstu podílu dětí narozených mimo manželství došlo ve věkové skupině 15-19 let, jelikož zde vzrostl podíl dětí narozených nevdaným ženám z necelých 20% na začátku 90. let 20. století na více než 80% v roce 2003.¹⁵ Nutno však doplnit, že se v této věkové skupině nacházelo v roce 2003 pouze 3 770 rodiček, což jsou pouze 4% z celkového počtu rodiček. Výrazný posun byl ale znatelný také ve věkové skupině 20-24 let, kde se podíl dětí narozených nevdaným ženám zvýšil z 6 % na začátku 90. let 20. století na 42% v roce 2003. Ve věkové skupině 20-24 let se přitom nacházelo v roce 2003 celkem 19 767 rodiček, což byla více než pětina z celkového počtu rodiček. Dvě třetiny rodiček „do 24 let – včetně“ jsou zároveň bez maturity. Rodičky „do 24 let - včetně“ tvoří také celou polovinu rodiček se základním vzděláním a 27% vyučených rodiček. Rodičky „do 24 let - včetně“ jsou navíc většinou svobodné a právě u svobodných rodiček došlo k největšímu početnímu růstu (z 6% z celkového počtu rodiček v roce 1990 na 23% z celkového počtu rodiček v roce 2003) (ÚZIS 2005).

Naopak podíl rozvedených (případně ovdovělých) rodiček zůstal relativně nízký (v roce 2003 6 % z celkového počtu rodiček). Rozvedené (případně ovdovělé) rodičky se přitom koncentrují zejména ve vyšších věkových kategoriích. Takto například v kategorii 35-45 let připadají na rozvedené ženy až dvě třetiny narozených dětí z celkových 30% všech narozených dětí nevdaným ženám v tomto věku (ÚZIS 2005; Kasalová – Daňková 2005).

Lze tedy shrnout, že podíl nevdaných rodiček se zvyšoval v průběhu 90. let a v novém tisíciletí zejména v nižších věkových kategoriích matek, v nichž se koncentrují matky

¹⁵ V této věkové skupině rodiček je přitom 70% prvorodiček a 80% svobodných rodiček. Ženy se základním vzděláním se na této skupině rodiček podílí z 68% a 26% rodiček je vyučeno (ÚZIS 2005).

svobodné a matky bez maturity. Z dat ČSÚ lze také vyčíst, že se v této době rychleji zvyšoval věk vdaných než věk nevdaných rodiček. Ačkoliv bylo v souboru Rodiče 2005 celkem pouze 133 svobodných matek pečujících o dítě mladší 19 let, a velikost souboru tak neumožňuje více než formulaci pravděpodobných souvislostí a trendů týkajících se svobodných matek, které by měly být dále testovány, zdá se být důležitým zjištěním, že byl v našem souboru mezi matkami s maturitním nebo vysokoškolským diplomem dokonce 2,5x menší podíl svobodných matek než mezi ženami s nejnižším vzděláním. A ze 133 svobodných matek v souboru pouze 13% (resp. 27%) matek se základním vzděláním (resp. vyučením) vychovávalo své dítě v nesezdaném soužití, zatímco ze svobodných matek s maturitou nebo vysokoškolským vzděláním vychovávaly své dítě v nesezdaném soužití téměř dvě pětiny z nich. V nějakém budoucím výzkumu by tedy mohlo být testováno tvrzení, že v současné ČR, kdy se rodí děti svobodným matkám zejména ve skupině žen bez maturity platí, že zatímco svobodné matky s nižším vzděláním vychovávají své dítě (dětí) relativně častěji v neúplných rodinách, svobodné matky s maturitou nebo vyšším vzděláním uplatňují (relativně k matkám s nižším vzděláním) častěji „nový životní styl“ dlouhodobé kohabitanace s partnerem v nesezdaném soužití.

Dále lze usuzovat, že jestliže je a) polovina všech rodiček se základním vzděláním a více než čtvrtina všech vyučených rodiček (tedy nejen prvorodiček) mladší 25 let, zároveň b) se ve skupině „mladší 20 let“ narodí více než 80% dětí nevdaným ženám a ve skupině 20-24letých se narodí nevdaným ženám okolo 42% dětí, a přitom c) platí, že jsou takto „staré“ (resp. mladé) nevdané matky většinou svobodnými matkami, z nichž většina v průběhu péče o dítě nežije se svým partnerem, pak se zdá být vysoce pravděpodobný závěr, že minimálně pro skupinu matek se základním vzděláním přestává být „stav“ „svobodná samoživitelka“ jakkoliv výjimečným. Nežřídka lze do této kategorie však zařadit i matky vyučené.

Tyto ženy a jejich rodiny jsou přitom marginalizovány a socioekonomicky znevýhodněny hned na základě několika vzájemně souvisejících ukazatelů. Jsou často jediným ekonomicky aktivním členem domácnosti.¹⁶ Jsou znevýhodněny na trhu práce z důvodu pohlaví, nízkého vzdělání, mateřství i jako svobodné matky. Čisté příjmy jejich domácností dosahují často velmi nízké úrovně.¹⁷ Vzhledem k vysoké koncentraci porodů matek do 20 let (které jsou v naprosté většině případů matkami svobodnými a matkami se základním vzděláním) v regionech s dlouhodobě vysokou nezaměstnaností a koncentrací romské populace (v kraji ústeckém tvoří rodičky mladší 20 let celých 36% rodiček a v kraji moravskoslezském přesně třetinu ze všech rodiček¹⁸) (ÚZIS 2005), se lze domnívat, že má situace této skupiny matek také svůj etnický¹⁹ a regionální rozměr.

¹⁶ Z celkového počtu neúplných rodin s dětmi v čele se svobodnou osobou je 80% čistých neúplných rodin s dětmi, tedy rodin, které se skládají jen z rodiče s nezaopatřeným dítětem nebo dětmi. V 59% čistých neúplných rodin s dětmi, v jejichž čele stojí svobodná osoba, pak není dokonce žádný ekonomicky aktivní člen(!), a to zhruba v polovině případů z důvodu nezaměstnanosti. 95% neúplných rodin s dětmi, v jejichž čele stojí svobodná osoba, je přitom vedeno ženou (ČSÚ 2004).

¹⁷ Až v 86% čistých neúplných rodinách s dětmi v čele se svobodnou osobou nedosahují čisté příjmy domácnosti ani dvojnásobku životního minima (ČSÚ 2004: 48).

¹⁸ V ostatních krajích se podíl rodiček mladších 20 let na celkovém počtu rodiček pohybuje mezi 6 a 21% (ÚZIS 2005).

¹⁹ Plánování i realizace rodičovství mezi romskou populací má svá specifika, která však nejsou předmětem této analýzy, a proto zde uvádím pouze několik základních informací. Podle Sčítání lidu z roku 1991 in (Burjáněk 2000) se polovina dětí narozených ve sledovaném roce romským ženám narodila mimo manželství. 88% romských žen mělo nedokončené nebo ukončené pouze základní vzdělání a ve věkové skupině 45-49 let měla v průměru romská žena 5 dětí, zatímco u zbytku (majoritní) české populace měla žena v průměru 2,17 dětí. Plodnost romských žen tak byla víc než dvojnásobná, i když je (i) u romských žen sledován dlouhodobý pokles plodnosti.

Vzhledem k celkově malému zastoupení s partnerem kohabituujících matek na celkové populaci matek lze také tvrdit, že se nesezdané soužití v České republice zatím neprosadilo na roveň manželství, co se reprodukce týče. Většina faktických manželství je totiž bezdětná a více než třetinu z nich tvoří páry, v nichž alespoň jeden z nich nedosahuje věku 30 let. Zatímco více než polovina faktických manželství žen ve věkové skupině 20-29 let je bezdětná, u stejně starých žen žijících v manželství je bezdětných jen 17% z nich (ČSÚ 2004). Na druhé straně je však ve výzkumu Rodiče 2005 patrný nárůst v nesezdaném soužití kohabituujících svobodných matek mezi matkami, které zakládaly své rodiny v průběhu 90. let 20. století (a ještě více v průběhu prvního desetiletí 21. století) oproti matkám, které porodily své první dítě před rokem 1990.

Ačkoliv narostl v průběhu 90. let 20. století a v průběhu prvního desetiletí 21. století podíl svobodných matek (samoživitelek i kohabituujících) ve všech vzdělanostních skupinách matek, došlo v této době ale také k signifikantní diferenciaci podle vzdělání. Nárůst nevdaných matek, a specificky svobodných matek v nižších věkových skupinách v průběhu socio-ekonomické transformace v České republice tak nelze interpretovat pouze jako jeden z projevů orientace na „západoevropský model rodiny“, jehož součástí je i větší obliba faktických manželství, doprovázející pokles důležitosti sňatku a manželství. Ačkoliv longitudinální výzkumy typu European Value Survey nebo ISSP – Family and Changing Gender Roles²⁰ potvrzují pokles důležitosti manželství v české populaci, značně nerovnoměrný, ale přeci jen nárůst svobodných matek napříč všemi vzdělanostními skupinami žen zakrývá velmi různé „příběhy“, přičemž vzdělání matky se zde jeví jako jeden z významných, tyto různé „příběhy“ diferencujících činitelů. Lze se domnívat, že pokud by převažovalo vysvětlení nárůstu podílu nevdaných matek pouze přijímáním „západoevropského modelu“ dlouholeté kohabitace, nebyla by rostoucí diferenciaci reprodukčního chování žen podle vzdělání (a s ním souvisejících faktorů) tak výrazná, jak se ukázalo v datech výzkumu Rodiče 2005, ale také na datech ČSÚ a ÚZIS.

Na straně jedné tak zde stojí například „příběhy“ žen se základním vzděláním či vyučením, u nichž nejsme svědky tak výrazného odkládání rodičovství do pozdějšího věku jako u žen s maturitním nebo vysokoškolským diplomem, a z nichž do svých dvacátých pátých narozenin založí rodinu okolo 70-80% z nich. Častěji než dříve však vychovávají své dítě (dětí) jako ekonomicky a sociálně znevýhodněné svobodné matky samoživitelky.²¹

Na straně druhé pak zde stojí například „příběhy“ žen s vyšším vzděláním, z nichž se do svých 30. narozenin stane matkou okolo 86% žen s maturitou a 69% vysokoškoláček, jež však vychovávají své dítě (dětí) relativně častěji než ženy s nižším vzděláním v rodinách úplných a manželských, i když i v jejich případě platí růst podílu svobodných matek samoživitelek.

3.3. Ranné rodičovství

Zopakujme, že neúplné rodiny již v současnosti tvoří zhruba čtvrtinu všech domácností s nezaopatřenými dětmi (zatímco v roce 1991 tvořily pouze 15% z nich²²) a jejich podíl stále roste i přes vzrůstající oblibu faktických manželství a pravděpodobně určité nadhodnocení počtu neúplných rodin. Ženy přitom stojí v čele většiny neúplných rodin s dětmi. Jak ale vlastně vypadá péče o nejmenší děti, ať už v rodinách úplných, kde jsou na péči o děti alespoň teoreticky minimálně dva – otec a matka, nebo neúplných, v nichž jeden z rodičů (většinou otec) chybí?

²⁰ Viz datový archiv SOÚ AV ČR.

²¹ Viz také tabulky 4 a 11 na <http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/publ/1110-04-2001>, v nichž jsou publikována data za Sčítání lidu, domů a bytů z roku 2001.

²² Viz údaje ze Sčítání lidu, domů a osob z roku 1991 na [http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/37C60E006E9CA21FC1256E67003C2727/\\$File/tab44.xls](http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/37C60E006E9CA21FC1256E67003C2727/$File/tab44.xls).

3.3.1. Kdo čerpá rodičovskou „dovolenou“, pečuje o malé děti a jak by to mělo podle názorů českých rodičů být?²³

Zejména v průběhu posledních patnácti let docházelo ke změnám legislativy, ošetřující péči o závislé členy rodiny, směrem k vyrovnávání práv mužů a žen. Zároveň docházelo v daném ohledu také k zrovnoprávnění mužů mezi sebou, jelikož některá ochranná opatření, která se vztahovala dříve (pouze) na ženy, zahrnovala ve zvláštních případech i specifické kategorie mužů (např. vdovce). Takto se zejména z další mateřské „dovolené“ stala rodičovská „dovolená“, kterou mohou čerpat muži i ženy bez ohledu na jejich rodinný stav; otec i matka mohou celodenně pečovat o dítě od narození (matka na mateřské „dovolené“ a otec na rodičovské „dovolené“) s tím, že trvá ochranná lhůta v jejich zaměstnání; bylo vyrovnáno právo mužů a žen při ošetřování členů rodiny, apod.

I když dochází v rámci názorů české populace k jistému odklonu od jednoznačného souhlasu s „tradiční“ dělbu práce, při níž jsou ženy hlavními pečovatelkami o děti a domácnost a muži zase hlavními živiteli rodiny (ISSP z roku 1994 a z roku 2002), a se česká populace – muži i ženy – přiklání k názoru, že muži by se měli podílet na pracích v domácnosti a péči o děti více než doposud (ISSP z roku 2002), není žádnou novinkou, že reálně zůstává péče o děti i domácnost stále zejména na ženách, a to i v rámci úplných rodin.

Co se pak týče jmenovitě péče o děti v předškolním věku, jsou podle dat výzkumu Rodiče 2005 čeští rodiče – matky i otcové - v postojích velmi genderově konzervativní. Téměř dvě třetiny matek totiž soudí, že o předškolní děti by měly v domácnosti pečovat právě ony a zároveň si téměř dvě třetiny otců přejí, aby o předškolní děti pečovaly jejich partnerky. Naopak pouze necelá pětina otců vyjadřuje přání zůstat s předškolním(i) dítětem (dětmi) v domácnosti a zároveň ještě menší podíl matek by je v takové volbě podpořil.

Obdobně, za nejlepší dělbu práce v rodině až do věku tří let dítěte považuje okolo 80% českých rodičů z našeho výzkumu plnou participaci matky na péči o dítě (na rodičovské „dovolené“) a plnou participaci otce na trhu práce (na plný úvazek nebo dokonce na více než plný úvazek formou přesčasových hodin!). Taková dělba práce tedy plně podporuje „tradiční“ pojetí muže živitele a matky pečovatelky v rodině.

Ani u staršího předškolního dítěte – od 4 do 7 let – není tento „tradiční“ model genderových rolí v preferovaných představách českých mužů a žen narušen. Plná participace otců na trhu práce by totiž měla být v této fázi rodinného cyklu podle většiny českých rodičů zachována a matky by se po rodičovské dovolené měly pomalu vracet na trh práce, ale zároveň ještě stále zůstávat s dětmi v domácnosti – tedy vracet se na trh práce zejména v podobě práce na částečný úvazek (více než třetina rodičů), zaměstnání s pružnou pracovní dobou (15%), práce vykonávané z domova (10%) nebo příležitostných prací (5%). Pouze 15% rodičů soudí, že by se měla matka v této fázi rodinného cyklu vrátit na pracovní trh plně, a zároveň se obdobný podíl rodičů domnívá, že by měla matka zůstat s dítětem (dětmi) v domácnosti až do jeho (jejich) školního věku²⁴.

Z výzkumu Rodiče 2005 přitom v daném ohledu není zřejmý žádný názorový posun mezi rodiči, kteří zakládali své rodiny před rokem 1989 nebo naopak v následujícím období významných změn v reprodukčním chování, ale i významných změn v legislativě ošetřující péči o závislé členy rodiny.

V případě žen k určité názorové diferenciaci ohledně participace mužů a zejména žen ve veřejné a soukromé sféře v rámci rodinného cyklu ovšem dochází, a to sice podle vzdělání.

²³ V kapitole používám spojení rodičovská/ mateřská „dovolená“ s uvozovkami, a to z důvodu zdůraznění faktu, že se nejedná v žádném případě o dovolenou v pravém slova smyslu, tedy odpočinek od výkonu práce (rekreování se), ale o čas, který stráví otec nebo matka intenzivním – celodenním výkonem práce neplacené – péčí o dítě (dětí) a rodinu (viz úvod této publikace).

²⁴ K výše uvedenému také viz kapitolu Aleny Křížkové v této publikaci.

Ženy se základním vzděláním totiž v případě mateřství jednak častěji preferují dlouhodobý odchod z pracovního trhu než ženy s vyšším vzděláním, a jednak ženy s nižším vzděláním požadují na svých partnerech maximalizaci jejich příjmů (přesčasové hodiny) častěji než ženy s vyšším vzděláním. Více než třetina žen se základním vzděláním například preferuje zůstat s dítětem (dětmi) v domácnosti (případně vykonávat pouze příležitostné brigády) i ve věku 4 – 7 let nejmladšího dítěte a zároveň téměř pětina žen se základním vzděláním požaduje ve všech částech rodinného cyklu po svých partnerech přesčasové hodiny na trhu práce. Naopak – mezi vysokoškolačkami považuje za ideální návrat matky na trh práce v době, kdy je dítěti 1-3 roky, zhruba třetina z nich a čtvrtina vysokoškolaček zároveň považuje za ideální, aby i otec dítěte přijal na trhu práce v této fázi rodinného cyklu jinou formu participace než práci na plný (nebo dokonce více než plný) úvazek. Preferována je v takovém případě zejména pružná – flexibilní pracovní doba. Ženy s vyšším vzděláním kromě toho také statisticky významně častěji než ženy s nižším vzděláním souhlasí s tím, že by se rodiče měli v péči o malé děti střídát, a dále s tím, že dítě potřebuje především rodiče, kteří jsou spokojeni se svým pracovním životem, a v neposlední řadě také statisticky významně častěji než ženy s nižším vzděláním vyjadřují přání, aby to byl (i) jejich partner, kdo zůstane s předškolním(i) dítětem (dětmi) v domácnosti.²⁵

Přesto se i ze všech nejméně genderově konzervativní vysokoškolsky vzdělaná ženská populace v ČR poměrně značně drží „tradiční“ dělby práce podle genderu, co se ranného rodičovství týče. Pouze 2% vysokoškolaček totiž preferují účast muže na rodičovské „dovolené“ a okolo dvou třetin vysokoškolaček se domnívá, že právě žena by měla zůstat pečovat o dítě ve věku 1-3 let v domácnosti.

Tato situace dohromady s bariérami vyplývajících z nastavení trhu práce a rodinné politiky (zejména faktu nižších příjmů žen v situaci, kdy rodičovský příspěvek nedosahuje ani průměrného ani modálního příjmu ze zaměstnání v ČR), se pak odráží v realitě raného rodičovství. Muži tvoří pouze 1% z celkového počtu rodičů na rodičovské „dovolené“²⁶ V případě mužů, kteří odcházejí na rodičovskou „dovolenou“ přitom často hraje podstatnou roli při takovém rozhodnutí kromě jejich postojů, postojů jejich partnerek i jejich okolí, zejména situace páru na trhu práce – ne/zaměstnanost a profesní perspektivy. Většinou platí, že v případě odchodu muže na rodičovskou „dovolenou“ jsou pracovní příjmy nebo profesní šance ženy v páru a mnoho (!) lepší než muže.

²⁵ U mužů k žádné názorové diferenciaci podle vzdělání v daném ohledu nedochází. Viz také kapitolu Aleny Křížkové v této publikaci.

²⁶ Z výzkumu Maříkové (Maříková 2004) navíc plyne, že ne všichni otcové na rodičovské „dovolené“ svůj odchod z trhu práce za účelem péče o děti skutečně dobrovolně zvolili, jelikož někteří tak učinili z důvodu dlouhodobé nezaměstnanosti, a tím vlastně řešili situaci tak, aby rodina neztratila jediný příjem, který měla – tedy příjem zaměstnané ženy. Jiní otcové si pak odchod na rodičovskou dovolenou zvolili dobrovolně, nicméně přebírali pouze péči o děti, nikoliv však péči o domácnost, alespoň ne do takové míry, jak to činí zpravidla ženy na rodičovské „dovolené“. V jiných rodinách pak skutečně došlo buď k uplatnění „inverzního modelu“ k „tradičnímu modelu“ muže živitele a matky pečovatelky nebo k uplatnění „modelu střídání“, při němž si otec i matka své role živitele a pečovatele střídají podle toho, kdo je na zrovna na rodičovské „dovolené“.

Tabulka 4: Počty žen a mužů pobírajících rodičovský příspěvek

roky	ženy	muži	podíl mužů
2001	263 865	2 131	0,80%
2002	261 940	2 297	0,87%
2003	259 079	2 425	0,93%
2004	274 115	3 234	1,17%

Zdroj: MPSV ČR – databáze SSP in Nešporová 2005.

Poznámka: Rodičovský příspěvek náleží ženě nebo muži, kteří pečují o dítě do 4 čtyř let (s výjimkou dítěte dlouhodobě postiženého, u něhož je doba nároku prodloužena na sedm let). V souvislosti s postupně zaváděnými změnami nemusí již rodič v současnosti o dítě pečovat osobně a celodenně, aby neztratil nárok na rodičovský příspěvek, ale pět dnů v měsíci může výchovu dítěte svěřit do veřejných zařízení péče o děti. V případě dítěte, které již dosáhlo tří let, může pak rodič dítě svěřit do veřejných zařízení péče o děti dokonce pravidelně každý den na několik hodin. Vzhledem k tomu, že do dosažení tří let dítěte je naprostá většina rodičů, kteří pobírají rodičovský příspěvek na rodičovské dovolené, lze podíl mužů pobírajících rodičovský příspěvek použít i k hrubé ilustraci podílu mužů na rodičovské „dovolené“.

Na straně druhé není tato situace ničím překvapujícím, uvědomíme-li si, že i zkušenosti z jiných evropských a zároveň méně genderově konzervativních zemí ukazují, že prosté zavedení rodičovské „dovolené“ nevede k žádnému radikálnímu zvýšení podílu otců participujících na rané péči o děti. K podstatnějšímu zvětšení podílu otců odcházejících na určitou dobu z trhu práce za účelem péče o malé děti v těchto zemích vedlo až zavedení speciálních otcovských „dovolených“ (nebo kvót v rámci rodičovských „dovolených“), které může čerpat pouze muž²⁷. Zavedení těchto kvót však samo o sobě také stačit pro jejich reálné využívání otci nemusí. Důležitá je také (konstrukce) výše finančního příspěvku pro rodiče na rodičovské (otcovské) „dovolené“. Ta je buď odvozena od předchozího platu rodiče nebo je stanovena na relativně nízké nebo naopak vysoké úrovni v daném státě, ale pro všechny rodiče stejně bez ohledu na jejich předchozí příjem. V prvním případě je finanční příspěvek jakousi náhradou ušlé mzdy. V druhém případě je jakýmsi finančním ohodnocením pečovatelské rodičovské práce. Pokud je však toto ohodnocení stanoveno na relativně nízké úrovni tak, jak je tomu v ČR, vytváří za daných podmínek na trhu práce bariéru pro střídání rodičů v péči o malé děti.

Pro dlouhodobě větší zapojení otců do rané péče o děti, tak bude pravděpodobně nutná i v ČR nejen dlouhodobá a široce pojatá osvěta (např. genderově senzitivní školní výuka a mediální diskuse s pozitivními příklady), ale také další legislativní změny²⁸.

Jedině přenesení větší zodpovědnosti za péči o malé děti na jejich otce totiž povede k jejich skutečnému zapojení do péče, a tak bude mít větší šanci na úspěšnou realizaci i názor většinové populace českých rodičů o tom, že v péči o děti by se měli rodiče střídat (viz kapitola Aleny Křížkové v této publikaci).

Reálně však doposud výkon konkrétních činností souvisejících s péčí o nejmenší děti odpovídá spíše genderově „tradiční“ dělbě práce. Tabulka 5 ukazuje, že činnosti péče o nejmenší děti vykonává v české společnosti „často“ téměř 100% matek, zatímco více než polovina otců se do nich zapojuje „jen příležitostně“, případně „vůbec“, a to i přes rostoucí zapojení otců do některých z níže uvedených činností (jmenovitě koupání, konejšení a přebalování dítěte) v průběhu 90. let a nového tisíciletí.

²⁷ K zavádění těchto legislativních opatření a jejich využívání v evropských zemích viz Nešporová (Nešporová 2005).

²⁸ Další legislativní opatření, která by měla zlepšit faktické vyrovnávání mužů a žen v péči o závislé členy rodiny jsou popsána také ve studii Maříkové (Maříková 2005). Jedná se například o volno při ošetřování člena rodiny, které sice může využít jak muž, tak i žena, ale využíváno je z 90% ženami, což přispívá k vnímání žen jako nestabilní pracovní síly (Maříková 2005).

Tabulka 5: Reálná dělba činností v rámci ranné péče o děti podle pohlaví (v %)

		ano, často	jen příležitostně	ne, vůbec	neví	celkem
koupal dítě	muž	22,8	59,8	17,1	,2	100
	žena	98,0	1,5	,5	,0	100
vstával v noci	muž	12,7	61,6	25,0	,7	100
	žena	96,9	2,5	,6	,0	100
přebaloval	muž	15,1	60,9	23,7	,4	100
	žena	98,6	,7	,7	,0	100
krmil	muž	12,0	58,5	29,3	,2	100
	žena	99,1	,4	,5	,0	100
konejšil	muž	30,8	61,7	7,2	,2	100
	žena	97,1	2,5	,4	,0	100
chodil na procházku	muž	31,0	55,7	13,0	,2	100
	žena	94,2	5,4	,3	,0	100
chodil na lékařské prohlídky	muž	8,1	32,4	58,8	,7	100
	žena	97,7	1,5	,9	,0	100

Zdroj: Rodiče 2005; N= 1998 (z toho maximálně 1 % respondentů neodpovědělo).

Z výše uvedeného plyne, že období ranné péče o děti je obdobím péče matky, a to i v rodinách úplných, které mají (s nově zavedenou legislativou umožňující střídání rodičů v péči o nejmenší děti) potenciál pro zapojení obou rodičů do ranné péče o děti. Zapojení otců do ranné péče o děti by přitom mohlo vést „nejen“ k „získání“ pečujících otců pro děti, ale také k redukci diskriminace žen na trhu práce (jelikož zaměstnavatel bude vědět, že na rodičovskou „dovolenou“ odejde na určitou dobu jak zaměstnankyně, tak i zaměstnanec), a kromě toho také k rozšíření praxe otcovství z často redukované role živitele i na další role. Zároveň v souvislosti s již zavedenou možností střídavé porozvodové péče o děti by při rozšíření otcovských rolí byl také pravděpodobně více využit potenciál redukce častých případů porozvodové situace, v níž se otec jako praktikující rodič vytrácí z výchovy dítěte (dětí) vůbec a zůstává mu již pouze role plátce výživného.

3.3.2. Vydělávají si pečující na „dovolené“?

Ačkoliv bylo výše uvedeno, že v průběhu 90. let ani nového tisíciletí nedošlo k žádné zásadní změně, co se genderového složení pečujících na rodičovské „dovolené“ týče, a to i přes zavedení možnosti střídání rodičů na rodičovské „dovolené“, jinou aktuální legislativní změnu (resp. změny) ošetřující rané rodičovství čeští rodiče (zejména matky) uvítali i v praxi. Konkrétně se jedná o legislativní opatření, týkající se možnosti čerpání rodičovského příspěvku, který náleží osobě pečující o dítě mladší čtyř let. V tomto případě totiž došlo jednak ke zvýšení počtu dnů, po které může pečující osoba svěřit dítě do péče státem podporovaného zařízení péče o děti na pět dnů v měsíci, a jednak ke konečnému zrušení limitní hranice příjmu z výdělečné činnosti, kterou mohla pečující osoba maximálně dosáhnout, aniž by přitom došlo ke zrušení jejího nároku na rodičovský příspěvek.

Z výzkumu Rodiče 2005 totiž plyne, že zatímco matky, zakládající své rodiny před rokem 1989, výdělečnou činnost během rodičovské „dovolené“ nevykonávaly, z pečujících rodičů na rodičovské dovolené, kteří zakládali své rodiny v 90. letech, a zejména pak v novém tisíciletí, si na rodičovské „dovolené“ přivydělával stále větší podíl z nich. Z pečujících, kteří zakládali své rodiny v posledních pěti letech, to už byla více než desetina z nich. I přes velmi malé zastoupení přivydělávajících si ve výzkumu lze konstatovat, že v průměru odhadli přivydělávající si délku své výdělečné činnosti na rodičovské dovolené na téměř jeden rok, a to sice s průměrem 15 odpracovaných hodin týdně. Celkem pochopitelně

pak bylo také zjištěno, že v průměru začali výdělečnou činnost na rodičovské dovolené vykonávat v době, kdy dosáhlo jejich dítě 18 měsíců života.

Celkově tak lze výše uvedenou legislativní změnu hodnotit jako rodiči (matkami) vítanou a zároveň přispívající k možnostem kombinace pracovního a rodinného života v tom smyslu, že a) umožňuje pečujícím udržovat pracovní kontakt s původním pracovištěm i oborem (což snižuje možnost ztráty pracovního místa v důsledku ztráty kvalifikace), b) umožňuje redukci (matkami na rodičovské „dovolené“ často zmiňovaného) pocitu izolace od okolního světa a uzavření do „světa matek s dětmi“, c) umožňuje zvyšování osobního i rodinného příjmu pečujících, d) zvyšuje možnost účasti pečující/ho v rámci rekvalifikačních programů, e) zvyšuje šance pečující/ho na nalezení nového zaměstnání (v případě jeho ztráty) a v neposlední řadě otevírá další možnosti postupného navykání dítěte na pobyt v kolektivu dětí

3.3.3. Jak dlouho stráví pečující na rodičovské „dovolené“ a co se s ní(m) stane po skončení rodičovské „dovolené“?

V současné době má každý zaměstnanec pečující o dítě mladší tří let nárok na čerpání rodičovské „dovolené“. Rodičovská „dovolená“ přitom nemusí být čerpána vcelku. To znamená, že pokud zaměstnanec/zaměstnankyně nastoupí například v jednom roce dítěte zpět do práce, může až do jeho tří let věku kdykoliv požádat o poskytnutí rodičovské „dovolené“. V praxi však převládá kontinuální čerpání rodičovské „dovolené“, a to zejména do tří let věku dítěte. Po dobu 25-36 měsíců (tedy více než dvou let, ale maximálně tří let) zůstávají na rodičovské „dovolené“ zhruba dvě pětiny pečujících. Nezanedbatelný je ovšem také zhruba třetinový podíl pečujících, kteří nevyčerpají nárok na rodičovskou „dovolenou“ vůbec a vrací se na trh práce ještě před tím než dosáhne jejich dítě věku dvou let. Zbylá zhruba čtvrtina pečujících pak zůstává s dítětem v domácnosti déle než tři roky, a tudíž ztrácí nárok na návrat na své původní pracoviště a zařazení na práci odpovídající jeho/její pracovní smlouvě (pakliže mezi tím nenastoupí mateřskou dovolenou s dalším dítětem).

Co se týče pořadí dítěte, platí mírná tendence prodlužování čerpání rodičovské „dovolené“ v závislosti na stoupajícím pořadí dítěte, takže zatímco s prvním dítětem zůstává doma maximálně dva roky 34% pečujících, s druhým narozeným dítětem zůstává doma maximálně dva roky jen 29% pečujících, a se třetím narozeným dítětem zůstává doma maximálně dva roky již pouze 19% pečujících (viz tabulku 6). Zároveň platí, že ti/ty pečující, kteří/které preferují dlouhodobé čerpání rodičovské „dovolené“ u prvního dítěte, zůstávají relativně dlouhou dobu na rodičovské „dovolené“ i se svými dalšími dětmi. V takovém případě se většinou jedná o ženy, které vyjadřují silnou preferenci zůstat s dětmi v domácnosti až do jejich školního věku.

Malá část (zhruba 3% matek, ale až 5 % matek s univerzitním diplomem) se vrací na trh práce naopak již po skončení mateřské „dovolené“ a rodičovskou „dovolenou“ vůbec nenastupuje. Po návratu z mateřské „dovolené“ (zpravidla 28 týdnů, které však začíná rodička čerpat většinou 6 týdnů před očekávaným dnem porodu) má zaměstnankyně nárok na návrat na své původní pracoviště i práci, zatímco po návratu z až tříleté rodičovské „dovolené“ má právo pouze na zařazení na práci odpovídající její pracovní smlouvě.

Tabulka 6: Délka čerpání rodičovské „dovolené“ v měsících v závislosti na pořadí dítěte (v %)

rodičovská „dovolená“ (s dítětem v domácnosti) v měsících	1. dítě N= 1606	2. dítě N= 759	3. dítě N= 99
0-6	3	3	3
7-12	6	4	2
13-24	25	22	14
25-36	40	42	49
37-48	15	21	18
49+	11	8	14
Celkem	100	100	100

Zdroj: Rodiče 2005; N= 1606 (soubor rodičů s dítětem (dětmi) starší(mi) třech let (včetně) – tzn. rodiče, kteří již nemají nárok na rodičovskou dovolenou – kteří odpověděli na otázku, jak dlouho byla v jejich rodině osoba, čerpající rodičovskou „dovolenou“ na péči o jejich první, druhé a třetí dítě v domácnosti).

Poznámka: Obdobné výsledky získány při analýze souboru rodičů bez ohledu na věk jejich nejmladšího dítěte, kteří momentálně nečerpali rodičovskou dovolenou (nebyli v domácnosti) a zároveň odpověděli na výše položenou otázku.

Ačkoliv je zaměstnavatel povinen zařadit pečující(ho) na rodičovské „dovolené“ po jejím skončení na druh práce dohodnutý v pracovní smlouvě pokud se zaměstnanec/zaměstnankyně vrátí do zaměstnání do tří let věku dítěte, zdaleka ne všichni pečující (dokonce méně než polovina z nich!) se skutečně navrací ke svému původnímu zaměstnavateli. Pouze marginální podíl pečujících se nenavrací k žádnému zaměstnavateli z důvodu vlastního podnikání nebo z důvodu rozhodnutí zůstat s dítětem (dětmi) v domácnosti po dobu delší tří let. Zákon však stanovuje výjimky, při nichž není zaměstnavatel povinen umožnit pečující/mu zařazení na druh práce dohodnutý v pracovní smlouvě (jako například v případě zrušení pracoviště z důvodu restrukturalizace podniku) a zároveň volí někteří zaměstnavatelé i jiné cesty rozvázání pracovního poměru s pečující/m na rodičovské „dovolené“ (nebo krátce po jejím skončení). Matky, které se zpět ke svému zaměstnavateli nevracejí, tak mohou činit zejména z následujících důvodů: a) z důvodu vlastního rozhodnutí; b) z důvodu zániku podniku; c) z důvodu, že jim zaměstnavatel nabídne pozici, která sice odpovídá jejich pracovní smlouvě, ale je pro ženu nepřijatelná, což může v některých případech předpokládat i zaměstnavatel, a tak je vlastně tato praxe obcházením zákona; d) z důvodu, že zaměstnavatel nemá pro ženu vhodnou pozici, a proto s ní rozváže pracovní poměr pro nadbytečnost a poskytne jí finanční kompenzaci.

S ohledem na vývoj během posledních 15 let data z výzkumu Rodiče 2005 naznačují, že jsou pečující končící rodičovskou „dovolenou“ v České republice stále častěji v situaci ústící v jejich nezaměstnanost a méně často se navracejí ke svému původnímu zaměstnavateli, což souvisí s celkovým růstem nezaměstnanosti v ČR v druhé polovině 90. let, v jehož rámci se vyprofilovala skupina žen po rodičovské dovolené jako jedna neohroženějších skupin nezaměstnaností, a to často i nezaměstnaností dlouhodobou (viz tabulku 7).

Tabulka 7: Nástup na trh práce po skončení rodičovské „dovolené“ (v %)

rok narození dítěte	stejný zaměstnavatel, stejné místo	stejný zaměstnavatel, jiné místo	jiný zaměstnavatel	podnikání	v domácnosti	nezaměstnanost
1987-1994 N= 876	35	13	43	4	3	2
1995-2002 N= 534	29	11	39	4	7	10

Zdroj: Rodiče 2005; N= 1410 (soubor rodičů s dítětem (dětmi) starší(mi) třech let (včetně) – tzn. rodiče, kteří již nemají nárok na rodičovskou dovolenou – kteří odpověděli na otázku, co dělala osoba, která čerpala v jejich rodině rodičovskou „dovolenou“ na péči o jejich nejmladší dítě, po skončení této rodičovské „dovolené“).

Vzhledem k tomu, že v průběhu 90. let přibýlo i těch, kteří zůstávají v domácnosti delší dobu než tři roky, během nichž jsou oprávněni čerpat rodičovskou dovolenou, bylo by možné se domnívat, že situace stále menšího podílu pečujících, vracejících se po ukončení rodičovské „dovolené“ ke svému původnímu zaměstnavateli může souviset s narůstajícím podílem těch, kteří se rozhodnou zůstat v domácnosti po dobu delší než do tří let věku dítěte, a z toho důvodu pak ztratí nárok na zařazení na druh práce uvedený v jejich pracovní smlouvě.²⁹ Proto jsem se zaměřila na analýzu vztahu mezi délkou čerpání rodičovské „dovolené“ a situací na trhu práce po skončení rodičovské „dovolené“, a to sice u pečujících, kteří se nerozhodli ani pro dlouhodobé setrvání v domácnosti ani nezačali podnikat – tedy vrátili se buď ke svému původnímu zaměstnavateli nebo našli jiné zaměstnání anebo se stali nezaměstnanými.

Z analýzy v celku logicky vyplynulo, že přes 80% pečujících, kteří se vrátili z rodičovské „dovolené“ ke svému původnímu zaměstnavateli ukončilo rodičovskou „dovolenou“ do tří let věku dítěte. Zároveň se však ukázalo, že téměř 70% pečujících, kteří se stali buď nezaměstnanými nebo nastoupili po rodičovské „dovolené“ k jinému zaměstnavateli, ukončilo rodičovskou „dovolenou“ taktéž do tří let věku dítěte. Část z nich měla tedy pravděpodobně zákonný nárok na návrat k původnímu zaměstnavateli a zařazení na práci odpovídající jejich pracovní smlouvě (viz tabulku 8), který buď nevyužila (např. z důvodu nalezení zaměstnání, které lépe odpovídalo požadavkům na harmonizaci práce a rodiny nebo jí to nebylo umožněno). Část z nich pak pravděpodobně nebyla před nástupem na rodičovskou dovolenou zaměstnána kvůli nezaměstnanosti nebo ekonomické neaktivitě (např. z důvodu studia). Šetření důvodů vedoucích k velmi vysokému podílu matek, které končí rodičovskou dovolenou do 3 let věku dítěte a zároveň si hledají zaměstnání, sice vyžaduje podrobnější data, která nebyla součástí šetření Rodiče 2005, jisté však je, že v mezinárodním evropském srovnání je v ČR nejvyšší podíl podniků, které rozvazují se svými zaměstnankyněmi po jejich ukončení rodičovské dovolené pracovní smlouvu (Riedmann 2006).

²⁹ V polovině 90. let byla prodloužena možnost pobírat rodičovský příspěvek až do čtyř let věku dítěte, pakliže rodič o dítě pečoval řádně a celodenně. Podle studie Kuchařové, Ettlerové, Nešporové a Svobodové (2006) však tato situace vedla k tomu, že úřady práce začínaly ženám po rodičovské dovolené pomáhat s návratem na trh práce až ve chvíli, kdy tyto ženy přestaly pobírat rodičovský příspěvek, tedy až po čtyřech letech péče o dítě, nikoliv po ukončení rodičovské dovolené po třech letech péče o dítě, kdy ještě pobíraly rodičovský příspěvek, a tak byly vnímány spíše jako ekonomicky neaktivní – celodenně pečující než jako nezaměstnané – hledající práci a schopné v krátké době na trh práce nastoupit.

Tabulka 8: Návrat pečujících na trh práce po skončení rodičovské „dovolené“ v závislosti na délce čerpání rodičovské „dovolené“ (v %)

rok narození dítěte	ekonomická (ne)aktivita po skončení rodičovské „dovolené“:	délka čerpání rodičovské „dovolené“ (péče o dítě v domácnosti) v měsících						
		0-6	7-12	13-24	25-36	37-48	49+	celkem
1987-1994 N=814	návrat k původnímu zaměstnavateli	4	11	31	39	10	5	100
	nezaměstnanost nebo nástup k jinému zaměstnavateli	2	4	25	42	14	13	100
1995-2002 N=473	návrat k původnímu zaměstnavateli	3	5	29	45	12	6	100
	nezaměstnanost nebo nástup k jinému zaměstnavateli	4	3	16	41	23	13	100

Zdroj: Rodiče 2005; N= 1287 (soubor rodičů s dítětem (dětmi) starší(mi) třech let (včetně) – tzn. rodiče, kteří již nemají nárok na rodičovskou dovolenou – kteří odpověděli na otázku, co dělala osoba, která čerpala v jejich rodině rodičovskou „dovolenou“ na péči o jejich nejmladší dítě, po skončení této rodičovské „dovolené“ výběrem odpovědi „vrátila se na stejné místo ke stejnému zaměstnavateli“, „vrátila se na jiné místo ke stejnému zaměstnavateli“, „byla nezaměstnaná“ nebo „našla si jiné zaměstnání“.

Na základě analýzy, obdobné té výše uvedené, ale pro pečující s jedním, dvěma a třemi dětmi zvláště, je možné usuzovat, že případné řetězení rodičovských „dovolených“ zaměstnanců/zaměstnankyň na jejich situaci po skončení rodičovské „dovolené“ u většiny pečujících. Většina žen totiž nenastupuje na druhou rodičovskou „dovolenou“ ještě před ukončením první rodičovské „dovolené“, ale vrací se na nějaký čas na trh práce. Opačná situace je pouze u žen, které zůstávají s dítětem v domácnosti déle než tři roky, jelikož ty většinou rozšiřují svou rodinu dříve než se vrátí na trh práce (viz tabulku 9).

Tabulka 9: Interval mezi čerpáním první a druhé rodičovské „dovolené“ (v %)

nástup na 2. RD	počet měsíců na 1. RD (v domácnosti)				
	0-12	13-24	25-36	37-48	49 a více
během 1. RD	15	26	27	54	62
méně než 1 rok po skončení 1. RD	16	7	7	8	3
1-3 roky po skončení 1. RD	43	44	36	22	18
3 a více let po skončení 1. RD	26	23	30	16	17
celkem	100	100	100	100	100

Zdroj: Rodiče 2005; N= 1018 (soubor rodičů, kteří odpověděli na otázku, jak dlouhá byla v jejich rodině přestávka mezi čerpáním první a druhé rodičovské „dovolené“).

Výše uvedené tedy ukazuje na stále více komplikovanou situaci pečujících, vracejících se z rodičovské „dovolené“ na trh práce a zároveň na obcházení zákona o ochranné době pečujících na rodičovské „dovolené“ mezi zaměstnavateli na českém trhu práce po roce 1989.

3.3.4. Kdo pečuje o dítě po návratu pečujícího z rodičovské „dovolené“ na trh práce?

Jestliže jsme si již výše ukázali, že se z rodičovské „dovolené“ vrací na trh práce zhruba třetinový podíl pečujících ještě před tím než dosáhne jejich dítě věku dvou let (nebo právě dvou let), vyvstává otázka, kdo posléze o tyto děti pečuje. Ačkoliv ještě na začátku 90. let navštěvovala jesle ve věku od 3. měsíců do tří let skoro pětina takto starých dětí (Maříková 2005), došlo v průběhu 90. let k propadu v počtu míst v jeslích až do té míry, že je v současnosti možno v jeslích umístit pouze okolo 5% dětí, z celkového počtu dětí, které mohly být v jeslích umístěny na začátku 90. let! Tento trend se projevil i v datech výzkumu Rodiče 2005, která ukazují, že v současných rodinách s dítětem mladším třech let využívají jesle pouze 2% rodičů! Pokud rodiče péče jeslí v současné době využívají, svěřují jim své dítě v průměru na 5 hodin denně.

Ačkoliv se má všeobecně za to, že v obecném povědomí české populace převládá představa o špatném fungování jeslí, z našeho souboru rodičů, kteří jesle využívali³⁰ (případně využívají) tak činila (činí) podle vlastních slov necelá třetina z nich z důvodu přání ženy vrátit se zpět do zaměstnání. Více než dvě pětiny uvedli jako hlavní důvod finanční nutnost a nezanedbatelných 16% strach o ztrátu zaměstnání matky. Zároveň bylo celých 80% rodičů, kteří jesle využívali (využívají), s jejich péčí spokojeno. Naopak zhruba polovina rodičů, kteří jeslí nevyužili (nevyužívají) tak činila (činí) z přesvědčení, že dítě by mělo minimálně až do „školkového věku“ vyrůstat v rodině. Nezanedbatelná zhruba čtvrtina z nich však uvedla, že své dítě (děti) do jeslí neumístila z důvodu jejich fyzické nedostupnosti.

Vzniklý deficit míst v jeslích řeší v současné době rodiče s dítětem mladším tří let různým způsobem:

a) Péči matky na rodičovské „dovolené“ až do dosažení 3 let věku dítěte, kdy může být dítě umístěno do mateřské školy, jejichž počet neklesl po roce 1989 tak dramaticky jako tomu bylo v případě jeslí. Je však otázkou, nakolik bude současný počet míst v mateřských školách dostačovat v blízké budoucnosti, jelikož již dnes jsme svědky mírného růstu

³⁰ Někteří z nich zakládali své rodiny již v 60. letech.

porodnosti v důsledku rození některých z odkládaných porodů baby-boomové generace 70. let do pozdějšího věku.

b) Umístěním dítěte do mateřské školy ještě před dosažením tří let, jelikož vedení některých mateřských škol je ochotné „samostatně“ děti akceptovat i před dosažením této věkové hranice, čímž dochází k určité, ale „kompenzaci“ deficitu míst v jeslích. V současné době tak již tvoří děti mladší tří let zhruba čtvrtinu dětí v mateřských školách! (Maříková 2005) Zároveň však v posledních letech narůstá počet přihlášek na umístění dítěte v mateřské škole, které musely být odmítnuty z kapacitních důvodů (Kuchařová, Svobodová 2006). Možnost další „kompenzace“ nedostatku míst v jeslích místy v mateřských školách se tak jeví jako uzavřená a naopak je pravděpodobné, že míst v mateřských školách pro děti mladší tří let bude stále ubývat spolu s tím, jak klesá počet míst v mateřských školách celkově.

c) Využíváním soukromé placené péče o děti, která je však pro většinu rodin finančně nedostupná. Využívána je proto pouze 2% rodičů, kteří v současné době pečují o dítě mladší tří let. Zhruba stejný podíl rodičů využívá i jiných forem péče o dítě, například sousedské výpomoci. V obou případech je taková nerodinná péče využívána rodiči v průměru na tři až pět hodin denně. V mnohých případech tedy nenahrazuje zařízení denní péče o děti (jesle a mateřské školy), jelikož časově neumožňuje participaci na trhu práce.

d) Využíváním pomoci prarodičů nebo jiného člena rodiny. Zejména pomoci prarodičů využívá sice až téměř polovina rodičů, kteří v současnosti pečují o dítě (dětí) mladší tří let (a zhruba 16% rodičů využívá péče jiného člena rodiny), ale tato pomoc s péčí o děti většinou nenahrazuje péči zařízení denní péče o děti, jelikož v průměru pečují prarodiče (nebo jiný člen rodiny) o dítě mladší tří let okolo tří hodin denně.

Zajímavým poznatkem z výzkumu Rodiče 2005 pak je také fakt, že otcové statisticky významně častěji než matky nedokázali rekonstruovat období, kdy jejich dítě nastupovalo do zařízení péče o děti, stejně jako častěji nevěděli, zda-li mají fungování tohoto zařízení hodnotit pozitivně či negativně, a častěji se uchýlovali k odpovědi, že toto zařízení péče o děti bylo jejich dětmi navštěvováno z důvodu přání matky. I tento poznatek nakonec potvrzuje fakt, že raná péče o děti je stále ještě pojímána především jako záležitost matek, které jí přizpůsobují svou participaci na trhu práce a organizují další veřejné či soukromé zdroje pomoci s péčí o malé děti, zatímco otcové stojí v době rané péče o děti převážně v roli živitele rodiny.

3.4. Závěrem

V této kapitole jsem ukázala, že ačkoliv reprodukčním ideálem zůstává v české společnosti dvoudětná úplná rodina, liší se individuální reprodukční preference, plány i chování v závislosti na faktorech, které diferencují nejen mezi různými skupinami české populace, ale také v rámci životního a rodinného cyklu jednotlivých mužů a žen. Zároveň dochází v české společnosti k výraznému trendu odkládání rodičovství do pozdějšího věku a k významnému nárůstu mimomanželské plodnosti. Tyto změny reprodukčního chování se však projevují u různých částí populace s odlišnou intenzitou a lze říci, že se reprodukční chování dříve v daném ohledu spíše homogenní české populace značně diverzifikuje. Na straně jedné se vyděluje skupina žen (zejména žen s nižším vzděláním), jež zakládá své rodiny stále ještě v relativně nízkém věku, a na straně druhé stále více roste skupina žen (zejména žen s vyšším vzděláním), která odkládá porod svého prvního dítěte až do doby po dosažení 30. roku svého života. Zároveň platí, že ačkoliv narůstá podíl svobodných matek (samoživitelek i kohabitujících v nesezdaném soužití) ve všech vzdělanostních kategoriích matek, jsou to častěji ženy s nižším vzděláním, které stojí v čele neúplných rodin. Nárůst svobodných matek v nižších věkových skupinách, tak nelze interpretovat pouze jako jeden z projevů orientace české populace na „západoevropský styl rodiny“, jehož součástí je i větší obliba faktických

manželství. Na aktuální růst mimomanželské plodnosti i neúplných rodin je naopak nutné nahlížet optikou diferencujícího se reprodukčního chování české populace.

Ačkoliv v české společnosti rychle narůstá podíl neúplných rodin s nezaopatřenými dětmi (z 15% neúplných rodin s nezaopatřenými dětmi na celkovém počtu rodin s nezaopatřenými dětmi v roce 1991 na zhruba čtvrtinu neúplných rodin s nezaopatřenými dětmi na celkovém počtu rodin s nezaopatřenými dětmi v roce 2001), v jejichž čele stojí v naprosté většině případů matka, nikoliv otec dítěte, stále ještě vyrůstá většina dětí v rodinách úplných. V těch mohou o dítě (děti) alespoň teoreticky pečovat rodiče dva – matka i otec dítěte. I v rodinách úplných je však raná péče o děti pojímána zejména jako péče matky. To se projevuje například tím, že na rodičovskou dovolenou odcházejí v 99% případů ženy. Dále pak tím, že většinu činností spojených s péčí o nejmenší děti vykonává „často“ téměř 100% matek, ale většina otců se do nich zapojuje „jen příležitostně“, případně „vůbec“. V neposlední řadě pak i tím, že to jsou zejména ženy, kdo organizuje soukromou i veřejnou pomoc rodině s péčí o děti. Fakt, že je rodičovství (a zejména rané rodičovství) pojímáno jako záležitost žen a životy žen ovlivňuje více než životy mužů ilustruje také značná homogenita mužů a zároveň významná diference žen podle vzdělání v záležitostech týkajících se plánování i realizace rodičovství.

Zejména v současné době pak musí řešit matky s malými dětmi problémy s kombinací práce a rodiny. Data z výzkumu totiž ukázala, že návrat matek z rodičovské „dovolené“ na trh práce se stává stále více komplikovaným. Méně než polovina těch, kteří (resp. které) čerpali rodičovskou „dovolenou“ se vrací po skončení rodičovské „dovolené“ ke svému původnímu zaměstnavateli a stále více narůstá mezi navracejícími se na trh práce po rodičovské „dovolené“ podíl nezaměstnaných. Zároveň se ukázalo, že téměř 70% pečujících, kteří se stali buď nezaměstnanými nebo nastoupili po rodičovské „dovolené“ k jinému zaměstnavateli, ukončilo rodičovskou „dovolenou“ do tří let věku dítěte, a část z nich měla tedy zákonný nárok na návrat k původnímu zaměstnavateli a zařazení na práci odpovídající jejich pracovní smlouvě. V jejich případě však tento nárok nebyl z nějakého důvodu uplatněn. Pro zjištění těchto důvodů je sice nutné podrobnější šetření rodičů vracějících se z rodičovské dovolené na trh práce než umožňovala data výzkumu Rodiče 2005, jisté však je, že v mezinárodním evropském srovnání je to právě ČR, v níž zaměstnavatelé své zaměstnankyně po ukončení rodičovské dovolené propouštějí nejčastěji.

K faktu, že to jsou v naprosté většině případů matky, nikoliv otcové, kdo musí řešit problémy s návratem na trh práce po rodičovské „dovolené“ i většinu organizace i realizace péče o malé děti a kombinování pracovního a rodinného života, přispívají kromě nastavení trhu práce a rodinného politiky v české společnosti genderově konzervativní postoje českých mužů a žen, co se týče dělby práce v rámci raného rodičovství. Ty se vyznačují důrazem na živitelskou roli otce a pečovatelskou roli matky, která sice také participuje na trhu práce, ale má zpravidla nižší plat než její partner a zároveň přerušuje svou pracovní dráhu relativně dlouhými odchody na rodičovskou dovolenou. Přitom skutečné zapojení otců do rané péče o děti by mohlo vést jednak k získání pečujících otců pro děti, jednak k získání nového rozměru často redukovaného otcovství pouze na živitelskou roli pro muže, a jednak k redukci diskriminace žen na trhu práce. Ačkoliv byla zejména v posledních patnácti letech zavedena v České republice řada legislativních změn k zrovnoprávnění mužů i žen, a to nejen na trhu práce, ale právě i v péči o děti, pro dlouhodobě větší zapojení otců do rané péče o děti a spolu s tím i snižování diskriminace žen na trhu práce bude pravděpodobně zapotřebí v součinnosti s veřejným působením proti genderovým stereotypům, pojícím se k rané péči o děti, také ještě dalších, i v této publikaci naznačených legislativních změn, které nebudou otce od péče o děti reálně odrazovat, ale naopak je budou k péči o své děti motivovat.

Bibliografie:

- Becker, G. 1981. *A treatise on the family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, G. 1991. *A Treatise on the Family*. Harvard University Press.
- Billari, F., D. Philipov. 2005. „How long will the postponement of childbearing last?“ Přednáška na konferenci *Postponement of Childbearing in Europe*. Vídeň, 1. – 3. 12. 2005.
- Bradley, H. 1999. *Gender and Power in the Workplace. Analysing the Impact of Economic Change*. London: Macmillan Press LTD.
- Brines, J. (1994) Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home. in: *American Journal of Sociology* vol. 100, no. 3 pp.652-688
- Brines, J. 1993. „The Exchange Value of Housework.“ *Rationality and Society* 5 (3): 302-341.
- Burjanek, A. 2000. *Demografická analýza (Podkladová studie pro Konceptci Magistrátu města Brna)*. Brno: FSS MU. Taktéž na http://www.brno.cz/download/osp/socialni_pomoc_fss/demograficka_analyza/index.php#add2.
- Coltrane, S. 1996. *Family man: Fatherhood, housework, and gender equity*. New York: Oxford University Press.
- Cooper, C.L., Lewis, S. 1999. Gender and Changing Nature of Work. in: Powell, G.N. (ed.) *Handbook of Gender & Work*. London: Sage Publications.
- Crompton, R. 2002. “Employment, flexible working and the family” *British Journal of Sociology*, Vol. 53: 537-558.
- Čermáková, Hašková, Křížková, Linková, Radimská, Řeháčková (2002) *Na cestě do Evropské unie*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Čermáková, M., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H., Musilova, M. 2000. *Relations and Changes of Gender Differences in the Czech Society in the 90's*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Čermáková, M.; Hašková, H.; Křížková, A.; Linková, M.; Maříková, H. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v ČR*. Praha: SOÚ AV ČR.
- ČSÚ 2000a. *Pořadí narození dítěte*. Taktéž na http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/o/4008-01-1993_2000-poradi_narozeni_ditete.
- ČSÚ 2000b. *Legitimita dětí (dětí narozené v manželství a mimo něj)*. Taktéž na [http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/o/4008-01-1993_2000-legitimita_deti_\(deti_narozene_v_manzelstvi_a_mimo_nej\)](http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/o/4008-01-1993_2000-legitimita_deti_(deti_narozene_v_manzelstvi_a_mimo_nej)).
- ČSÚ 2003a. *Sčítání lidu, domů a bytů k 1.3.2001 – Plodnost*. Praha: ČSÚ.
- ČSÚ 2003b. *Sčítání lidu, domů a bytů k 1.3.2001 – Plodnost – Hlavní město Praha*. Praha: ČSÚ.
- ČSÚ 2004. *Zaostřeno na ženy, na muže*. Praha: ČSÚ.
- ČSÚ 2005. http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/podil_deti_narozenych_mimo_manzelstvi_v letech_1950_2004.
- ČSÚ 2006. <http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/coby03230606.doc>

- ČSÚ. 2004. *Faktická manželství v roce 2001*. Praha: ČSÚ. Taktéž na [http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/t/72002F8554/\\$File/2.cast.pdf](http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/t/72002F8554/$File/2.cast.pdf)
- Daly, M. 2000. *The Gender Division of Welfare*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deutsch, F.M. et. al. 1993. Husbands at home: Predictors of paternal participation in child care and housework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1154-1166.
- Hašková, H. (2005) Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu. in: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 6/1 s.28-30
- Hašková, H. 2003. „Partnerství v rodině“, pp. 39-64 in Hašková, H.; Křížková, A.; Maříková, H.; Radimská, R. *Rovné příležitosti mužů a žen při sladování práce a rodiny?* Praha: SOÚ AV ČR.
- Hašková, H. 2006a. „Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe“, pp. 11-21 in Hašková, H. (ed.), P. Šalamounová, H. Viznerová, L. Zamykalová. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Praha: Sociologický ústav: Sociologické studie/ Sociological Studies 06:04.
- Hašková, H. 2006b. „Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy“, pp. 22-58 in Hašková, H. (ed.), P. Šalamounová, H. Viznerová, L. Zamykalová. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Praha: Sociologický ústav: Sociologické studie/ Sociological Studies 06:04.
- Hašková, H.; Křížková, A.; Maříková, H.; Radimská, R. 2003. *Rovné příležitosti mužů a žen při sladování práce a rodiny?* Praha: SOÚ AV ČR.
- Hattery, A. 2001. *Women, Work and Family. Balancing and Weaving*. London: Sage Publication.
- Havelková, H. (1996) Ignored but Assumed. Family and Gender Between Public and Private Realms. in: *Czech Sociological Review* 4/1 s.63-79
- Hochschild, A. R. 1997. *The Time Bind: When work becomes home and home becomes work*. New York: Metropolitan Books.
- Hochschild, A.R. (2003) *The Second Shift*. New York: Penguin Books (1. vydání 1989)
- Horna, J.L.A. (1992) Feministické přístupy v sociologii rodiny. in: *Sociológia* 24/6 s.535-543
- Chaloupková, J. (2005) Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech. in: *Sociologický časopis* vol.41, no.1 pp. 57 - 77
- Kasalová – Daňková, Š. 2005. *Porodnost a plodnost mimo manželství po roce 1989*. Taktéž na http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=53.
- Křížková, A. (ed.), Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H. (2005). *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*. Sociologické studie 05:04. Sociologický ústav AV ČR.
- Maříková, H. 2002. „Problematická či chybějící opatření ke sladění práce a rodiny“. In Čermáková, M., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H. (eds.). *Podmínky harmonizace práce a rodiny v české republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Maříková, H. 2005. „Politiky, čas a peníze“, pp. 22-34 in Křížková, A. (ed.); Dudová, R.; Hašková, H.; Maříková, H. *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*. Praha: SOÚ AV ČR: Sociologické studie/ Sociological Studies 05:04.
- Maříková, Hana 2004: „Kdo jsou otcové na rodičovské dovolené II?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum 2-3*: 20-21.
- Nakhaie, M. R. 1995. Hosework in Canada: The national picture. *Journal of Comparative Family Studies*, 26, 409-422.
- Nešpor, Večerník (eds.) 2006. *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*. Sociologické studie 06/1. Sociologický ústav AV ČR.
- Nešporová, O. 2005. *Harmonizace rodiny a zaměstnání – Rodiny s otci na rodičovské dovolené*. Praha: VÚPSV.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 2004. „Will Tomorrow’s Czechs Have the Fewest Children in Europe?“ Pp. 41-60 in P. Mareš (ed.). *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister and Principal.
- Renzetti, C. M., Curran, D. J. (2003) *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum
- Repo, K. 2005. „Combining Work and Family in Two Welfare State Contexts: A Discourse Analytical Perspective.“ P.p. 64-80 In: Kröger, T., J. Sipilä (eds.) *Overstretched. European Families up Against the Demands of Work and Care*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Rychtaříková, J. 2001. „Minulá a současná diferenciacie reprodukce v Evropě.“ Pp. 10-25 in J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová (eds.). *Diferenciacie reprodukčního chování v evropských populacích*. Sociologické texty/Sociological Papers 01:10. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Sobotka, T. 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Šalamounová, P. 2006. „Demografické ukazatele časování mateřství a bezdětnost žen v evropských zemích“, pp. 59-77 in Hašková, H. (ed.), P. Šalamounová, H. Víznerová, L. Zamykalová. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Praha: Sociologický ústav: Sociologické studie/ Sociological Studies 06:04.
- Šalamounová, P.; Nývlt, O. 2004. Podíly bezdětných žen podle dosaženého vzdělání. *Gender, rovné příležitosti, výzkum 2 - 3*: 16 - 18.
- Testa, M. R., L. Toulemon. 2005. „Family Formation in France: between Preference and Social Constraints.“ Přednáška na konferenci *Postponement of Childbearing in Europe*. Vídeň 1. - 3. 12. 2005.
- ÚZIS 2004. *Rodička a novorozenec 2002*. Praha: ÚZIS ČR.
- ÚZIS 2005. *Rodička a novorozenec 2004*. Praha: ÚZIS ČR.
- Večerník, 2006. „Hodnoty práce a spokojenost v zaměstnání“ P.p. 199-214 in: Nešpor, Večerník (eds.) *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*. Sociologické studie 06/1. Sociologický ústav AV ČR.
- Wallace, C. 2003. „Work Flexibility in Eight European Countries: A gross-national Comparison“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, Vol. 39: 773-794

Další zdroje dat:

Naše Společnost 2004/duben. Dostupné v CVVM SOÚ AV ČR.

ISSP – Family and Changing Gender Roles 1994. Dostupné v datovém archivu SOÚ AV ČR.

ISSP – Family and Changing Gender Roles 2002. Dostupné v datovém archivu SOÚ AV ČR.

European Value Survey 1991. Dostupné v datovém archivu SOÚ AV ČR.

European Value Survey 1999. Dostupné v datovém archivu SOÚ AV ČR.

Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 1991. Praha: ČSÚ.

Sčítání lidu, domů a bytů v ČR z roku 2001. Praha: ČSÚ.